

Az igaz hitből él?

Hitvita és exegézis – Habakuk 2,4b reformáció korabeli magyarázataiban

Habakuk könyvét a Kr. e. 6. század páratlan jelentőségű eseményei ihlették. A logikus felépítésű, nagy valószínűséggel eredetileg is irodalmi formában keletkezett könyvben a szenvedő Júda népével együtt érző közbenjáró próféta panaszimája szólal meg ahhoz az Istenhez, aki sokak számára kétséges igazságérzékkel éppen egy könyörtelen, istentelen és öntörvényű káldeus nép által véli helyreállítani a világrendet (Hab 1,5–11). A népe ügyéért közbenjáró Habakuk úgy látja, hogy Isten tétlenül szemléli, ahogy „*a gonosz elnyeli azt, aki igazabb, mint ő*” (בְּבִלְעַרְשָׁע צָדִיק מִמֶּנּוּ; Hab 1,13). De a panasz nem marad válasz nélkül. Hab 2,2–4-ben ezeket a sorokat olvassuk:

Revideált újfordítás (2014)	Vers	Masszoréta Szöveg
Válaszolt is nekem az Úr, és ezt mondta:	2a	וַיַּעֲנֵנִי יְהוָה וַיֹּאמֶר
Írd le ezt a kijelentést, vésd táblákra,	2b	כְּתוּב חֲזוֹן וּבְאֵר עַל-הַלְּחָחַת
hogy könnyen el lehessen olvasni!	2c	לְמַעַן יִרְוֶץ קוֹרֵא בּוֹ:
Eldöntött dolog már, amiről kijelentést kaptál,	3a	כִּי עוֹד חֲזוֹן לְמוֹעֵד
hamarosan célhoz ér, és nem okoz csalódást.	3b	וַיִּפֹּחַ לִקְצֵן וְלֹא יִכָּזֵב
Ha késik is, várd türelemmel,	3c	אִם-יִתְמַמְהָמָה חֶכְהָלֹו
mert biztosan bekövetkezik, nem marad el.	3d	כִּי-בֹא יָבֹא לֹא יֵאָחֵר:
Az elbizakodott ember nem őszinte lelkű,	4a	הַגֵּה עֲפָלָה לֹא-יִשְׁרָה נַפְשׁוֹ בּוֹ
de az igaz ember a hite által él.	4b	וְצַדִּיק בְּאַמּוֹנָתוֹ יִחְיֶה:

Nyelvi szempontból rendkívül nehéz szöveggel van dolgunk (ez Habakuk könyvéről általánosságban is elmondható), amelynek a fenti – meglehetősen parafrázáló – fordítás egy variációját hozza. Bár a nyelvi problémák alapvetően meghatározzák nemcsak az egyes kifejezések értelmezését, hanem a gondolategységek egymáshoz való viszonyának értékelését is, Hab 2,4b

reformáció-korabeli rövid értelmezéstörténetével foglalkozó tanulmányomban ezeket a kérdéseket kénytelen leszek nagyrészt figyelmen kívül hagyni.

1. Habakuk 2,4 az Újszövetségben és a korai zsidóságban

A hatástörténet szemszögéből nézve Hab 2,4b jelentősége vitathatatlan. A keresztyén teológia kontextusában e perikópa kiemelkedő szerepét jelzi már az is, hogy az Újszövetség háromszor is idézi szó szerint. Időrendben a legkorábbi utalás Gal 3,11: „Az pedig, hogy törvény által senki sem igazul meg az Isten előtt, világos, mert »az igaz hitből fog élni.«” Pál apostol az üdvözülés módja kapcsán utal Hab 2,4b-re Galácia elbizonytalanodott gyülekezetének címzett tanításában. Az üdvösség nem a törvény cselekvéséből (ἐξ ἔργων νόμου), hanem a hit hallásából van (ἐξ ἀκοῆς πίστεως), vagyis a megváltó Isten tettéről szóló evangélium hallása folytán kialakuló hitben (Gal 3,5; vö. Róm 10,17). A törvény cselekvésében az emberi aktivitás mint az üdvösség előfeltétele kerül a középpontba, a hallásban pedig az ember érdekében elvégzett isteni tevékenység, váltságmű lesz a hangsúlyos.

Hasonló kontextusban idézi Hab 2,4b-t a későbbi Római levél is.¹ Ez esetben „az igaz hitből él” gondolat a könyv elején, a levél alaptémájának felvezetésekor hangzik el: „Nem szégyellem az evangéliumot – írja Pál a rómaiaknak –, hiszen Isten ereje az, minden hívőnek üdvösségére, elsőként zsidónak, de görögnek is, mert Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne hitből hitbe,² ahogyan meg van írva: »Az igaz pedig hitből fog élni.«” A δίκαιος ’igaz’ a személy státuszát jelöli. A kifejezés görög nyelvi kontextusában mindenekelőtt a jogi szférához kötődik:³ azt a személyt jelöli, akit a törvény értelmében nem lehet elmarasztalni, aki törvénytisztelő, vagy ha a törvényt általánosabban, mint a társadalmi rendet megjelenítő rendszert fogjuk fel, a δίκαιος lehet a ’korrekt, becsületes, tisztességes’ ember.⁴ A δίκαιος kifejezésnek nyilvánvalóan van teológiai vetülete is, de alapvetően ez is egy hasonló kontextusban érvényesül, ahol az Isten–ember kapcsolatot jogi viszonyként értelmezik, ahol van kapcsolatot szabályozó törvény, tanúság, ítélet, felmentés stb. A vallásosság eme általános jogi megjelenítésének keretein túlmenően a δίκαιος gondo-

1 Lásd főként WATTS: Romans 1:16–17, 3–25.

2 Az ἐκ πίστεως értelemszerűen a hitből való igazságra utal (δικαιοσύνη ἐκ πίστεως), az εἰς πίστιν az evangéliumhirdetés céljára (azért, hogy higgyenek ebben).

3 Alapvetően ugyanez érvényes a héber דִּיקָּ terminusra is, amelyet a LXX δίκαιος-nak fordít. Lásd alább.

4 A témának óriási szakirodalma van. Összefoglalóként lásd pl. SCHRENK: δίκαιος, 2.184–193; CRANFIELD: Romans, 93–98.

lata kétségtelenül jól illeszkedik abba a páli eszkatologikus perspektívába is, amely az üdvösséget egy világvégi bírói ítélet alóli felmentésként értelmezi. Az igaz ember, az igaznak nyilvánított ember az, aki hite miatt élni fog, azaz reménységgel várhatja a végítélet napját.⁵

E jogi kontextust figyelembe véve ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy van a páli szemléletben valami egészen szokatlan gondolat. Ez főleg akkor válik nyilvánvalóvá, ha az apostol exegézisét Hab 2,4b ókori zsidó értelmezéseivel szembesítjük. A qumráni Habakuk *pešer* paradox módon éppen a törvény *cselekvésének* fontosságát olvassa ki ebből a versből. Hab 2,4b-hez fűzött magyarázatában ezt írja a szerző (1QpHab 8,1–3): *בבית עושי התורה בבית* [E vers] magyarázata: A Tóra mindazon cselekvőire vonatkozik Júda házából, akiket meg fog menteni Isten az ítélet házából az ő fáradozásuk (עמלם) és hűségük (ואמנתם) miatt, az Igazság Tanítója által.⁶ Hasonló összefüggésben hivatkozik a Babiloni Talmud *Makkót* traktátusa is erre a versre (b. *Makkót* 24b). Amikor a Misná azon passzusát magyarázza, ahol ez áll: „ezért megsokasította számukra a törát és a parancsokat” (הרבה להם תורה ומצוות; m. *Makkót* 3,16), Szimláj rabbi⁷ szavai nyomán így vezeti fel a Talmud a gondolatot: Isten 613 parancsot adott Mózesnek, amelyet aztán Dávid tizenegyre rövidített.⁸ Aztán jött Mikeás próféta, aki háromra rövidítette.⁹ Aztán jött Ézsaiás, aki

5 Kérdés, hogy Róm 1,17-ben Pál mennyiben vette figyelembe Hab 2,4b tágabb kontextusát. A Róm 1,17 utáni 18. verset általában már egy következő gondolategység bekezdésének tekintik, ami vitatható. Ez a szövegtagolás a 17. vers értelmezését is közelről érinti. Véleményem szerint a Róm 1,18 „az igaz hitből él” (Hab 2,4b) eredeti kontextusán belüli párhuzamos szövegre épül, vagyis Hab 2,4a-ra. Az igazságot igaztalansággal visszatartó ember (τὼν τῆν ἀληθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων) közel áll ahhoz, amit Hab 2,4a-ban találunk, még akkor is, ha Pál nem ugyanazokat a kifejezéseket használja, mint Hab 2,4a ógörög verziója. A LXX szerinti ὑποστείληται (עפלה) jelentése alapvetően hasonló a páli κατέχω fogalmához, sőt az ἀδικία is lehet az עפלה értelmezésére tett további kísérlet (pl. עולה-nak olvassa, mint a Pesitta, vagy tágabb értelemben a Targumhoz hasonlóan értelmezi עפלה = רשיע). A nehezen értelmezhető szavak (עפלה) több terminussal való fordítása ismert technika volt az ókorban. Valószínűnek tartom tehát, hogy Róm 1,17–18-ban Pál a Hab 2,4b tágabb kontextusát is figyelembe veszi, s az isteni haragot hozó végítéletet talán éppen a Hab 2,2kk az ő korában hagyományosan is eszkatologikusan értelmezett prófécia (vö. Dán, 1QpHab) összefüggésében vezeti fel.

6 „במורה הצדק” úgy is értelmezhető, hogy ’az igazság tanítójával’ (együtt menti meg őket). Komoróczy Géza így fordít: ’... és az igaz tanítóhoz való hűségük miatt’ (KOMORÓCZY: Kiáltó szó, 169). A ב prep. ilyen értelmezése viszont kérdéses: Zsolt 98,3 a ל prep. használja e gondolat kifejezésére.

7 Szimláj (שמלאי) talmudi tanító, Kr. u. 205–260 között élt, és II. Júda, a Misnát szerkesztő I. Júda unokájának a tanítványa volt.

8 A szöveg itt a Zsolt 15-re utal, amelynek 11 szentenciáját a Tóra összefoglalásának tekinti.

9 Lásd Mik 6,8: „Ember, megmondta neked, hogy mi a jó, és hogy mit kíván tőled az Úr! Csak

kettőre rövidítette.¹⁰ Végül jött Ámósz, aki egy mondatra rövidítette.¹¹ Rav Nahman bar Yichaq¹² szerint viszont inkább Habakuk volt az, aki Hab 2,4b sorában egy verssorban összefoglalta a mózesi parancsokat. Hab 2,4b tehát a zsidó kegyesség alapját képező mózesi törvény szerinti életgyakorlat rövid összegzése.

Pál δίκαιος értelmezése ebben az összefüggésben válik igazán rendkívülivé. A kegyes, igaz emberről kialakult általános véleményről eltérően ezt a státuszt nem az isteni törvény szerinti *cselekvés* révén szerzi meg az ember, nem ebben van a felmentése a végítélet alkalmával, hanem úgy, hogy *hisz* abban, hogy a felmentés Isten aktivitásában, ti. a Messiás helyettes áldozatában rejlik. A két szemlélet közötti különbség – mint később látni fogjuk – nyelvi eredetű, a héber אֱמוּנָה és görög πίστις hangsúlykülönbségeire vezethető vissza. A zsidó exegézisben a (törvény cselekvésében való) *kitartás*, hűség nüánusza kerül előtérbe, a páli értelmezésben pedig a valakire (Istenre) való *hagyatkozás*, támaszkodás, bizalom aspektusa nyer hangsúlyt.¹³

A harmadik újszövetségi idézet, Zsid 10,37–38, a Pálétól eltérő összefüggésben hivatkozik Hab 2,3–4-re: „Mert még egy igen-igen kevés idő, aki eljövendő, eljön, és nem késik. Az igaz pedig a belém vetett hitből fog élni.¹⁴ És ha meghátrál, nem gyönyörködik benne a lelkem.” Hab 2,3–4 eredeti kontextusához képest több sajátos szemponttal is találkozunk itt. Az eltérések csak részben tulajdoníthatók annak, hogy a Zsidókhoz írt levél szerzője a Septuaginta és nem a héber szöveg szerinti verzióra alapoz.¹⁵ Az eredeti habakuki kontex-

azt, hogy élj törvény szerint, törekedj szeretetre, és légy alázatos Isteneddel szemben.”

10 Lásd Ézs 56,1: „Ezt mondja az Úr: Tartsátok meg a törvényt, cselekedjeteik igazságosan...”

11 Lásd Ám 5,4: „Engem keressetek és élni fogtok!”

12 Rav Nahman bar Yichaq (רב נחמן בר יצחק) talmudi tanító Babilóniában, meghalt Kr. u. 356-ban.

13 A hit eltérő páli és jakabi értelmezései mögött is valójában az אֱמוּנָה különböző nüánuszai közötti különbség áll.

14 A LXX szerinti verzióban itt ezt olvassuk: ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεώς μου, szó szerint: 'az igaz az én hitemből / hűségemből fog élni'. Először feltűnik a héber אֱמוּנָתִי E. sz. 3. személyű birtokragjának eltérő fordítása, amely az egymáshoz hasonló י > י betűk felcserélésére vezethető vissza. (Hab 2,4-ben a Washingtoni kódex korrektora elhagyta a birtokos névmást.) Zsid 10,38 esetében némely szövegverzió teljesen mellőzi a μου birtokragot (Pál hatása?), mások a ὁ δὲ δίκαιός μου 'az én igazam' variációt tartalmazzák, egy harmadik hagyomány pedig a LXX szerinti formát követi. Ez utóbbi, ἐκ πίστεώς μου, értelmezhető úgy, hogy 'az én hűségemből', de lehet 'az én hitemből' (vagyis 'a belém vetett hitből'). A μου nyilvánvalóan Istenre vonatkozik. A Zsid 11 példái második értelmezést valószínűsítik. A kérdéshez lásd pl. HUNN: Habakkuk 2.4b, 220.

15 A Zsidókhoz írt levél és a Septuaginta kapcsolatához lásd GHEORGHITĂ: Hebrews. Első látásra azt mondhatjuk, hogy Zsid 10,38 meglehetősen szabadon idézi Hab 2,3-t. Vannak viszont, akik az eltérést azzal magyarázzák, hogy az újszövetségi szerző más görög szö-

tusban a „bizonynal eljön” gondolat a feljegyzett prófécia beteljesedésére vonatkozott. Az újszövetségi levél szerzője viszont már konkrétan az eljövendő Krisztusra vonatkoztatja a korábbi próféciát. Feltűnő az is, hogy Zsid 10,38 megfordítja Hab 2,4 két verssorának eredeti rendjét. Ezzel a sorcsérével retorikailag még nyilvánvalóbbá válik, hogy a „hitből élni” tartalma szerint arra a kitartó magatartásra mutat (vö. Zsid 10,36),¹⁶ amely szembeszáll a hitnek ellentmondó látható valósággal. Erre az értelmezésre Hab 2,4a egyedi עֲפֹלָה kifejezésének ὕποστέλλεται ’visszahúzódik’ LXX szerinti értelmezése adott alapot. A hit hőseiről szóló következő, 11. fejezet alapgondolata is pontosan erre a láthatókkal dacoló hit-koncepcióra épül. A hit ebben az értelmezésben a kitartó, elszánt, vissza nem vonuló magatartást jelenti.

A reformáció korában, amikor a megigazulás kérdésének páli értelmezése ismételten a figyelem középpontjába kerül, „az igaz hitből él” gondolat második hódító útjára indul, egyrészt a zsidóság, de még erőteljesebben a római egyház üdvtana ellen.

2. Habakuk 2,4 Luther értelmezésében

Luther 1524–1526 között magyarázta végig a Kisprófétákat. Ezek a kommentárok tanítványai feljegyzésében maradtak fenn. Három prófétahoz írt exegézisét, közöttük a Habakuk kommentárját is, ő maga revideálta és készítette elő nyomtatásra. Az 1527-ben megjelent Habakuk magyarázata kulcsfontosságú forrás Luther hit-értelmezéséhez.¹⁷ A kommentárhoz írt előszavában explicite is elkötelezi magát amellett a hermeneutikai elv mellett, hogy a könyv mögött Habakuk korának konkrét történelmi valóságát is figyelembe kell venni. Szerinte a magyarázók közül sokan tévednek abban a tekintetben, hogy amikor a könyv a zsidó királyságról szól, megszakítják a történelmi olvasatot és nyomban Krisztusról kezdenek beszélni. Luther szerint a Krisztusra mutató perspektíva valóban jelen van, de inkább közvetett módon. Babilon mint történelmi szereplő, Pál apostol szavaival élve, egyfajta Krisztusra vezérlő mester, aki éppen Isten-ellenességével erősíti a Messiás országának eljövételébe vetett hitet.¹⁸ De vajon mennyiben sikerül Luthernek

veghagyománnyal, revízióval dolgozik. Az eltérő idézetek különböző szöveghagyományokra való esetleges visszavezetéséhez, a szövegpluralitás kérdéséhez lásd NORTON: Textual Variation.

16 Vö. az עֲפֹלָה fentebb említett nüánsát.

17 LULL: Luther's Writings, 48; MILLARD: Hab 2,4b, 238.

18 Vö. LUTHER: Habakuk, 120.

átvinni ezt az első látásra akár modernnek is nevezhető exegetikai alapszemléletet Hab 2,4-hez írt értelmezésére?

A nevezett textus magyarázatánál a mondanivalóra nézve alapvető jelentőséggel bír az, ahogy Luther a szöveget behatárolja. Szerinte az említett 4. vers szoros összefüggésben áll a 3. verssel. Hab 2,3–4 együtt alkotja annak a látomásnak a szövegét, amelyet Habakuk prófétának isteni utasításra fel kellett írnia táblákra (Hab 2,2).¹⁹ A bibliai szöveget így fordítja:²⁰

Luther	Fordítás
Nämlich also: Das Gesicht wird kommen zu seiner Zeit und wird endlich frei handeln und wird nicht ausbleiben. Ob's aber verzöge, so harre sein. Es wird gewißlich kommen und nicht lange machen. Wer aber dagegen strebt: Dessen Seele wird nichts gelingen. Denn der Gerechte lebt seines Glaubens.	Tudniillik ezt: A látomás el fog jönni a maga idejében és végül szabadon fog munkálkodni és nem marad el. Ha viszont késne, várj rá. Bizonyára el fog jönni és nem időzik. Aki viszont ellene igyekszik: Annak lelke semmit sem fog elérni. Mert az igaz az ő hite által él.

A következő 5. verset már egy teljesen más prófécia, sőt egy másik fejezet bevezető részének tekinti.²¹ Míg a 3–4. versek szerint Krisztus eljövételével kapcsolatosak, az 5. vers a történelmi Babilon elleni fenyegetés.

A látomást (Hab 2,3–4) műfajilag vigasztalásnak és ígéretnek („*Trostworte und Verheißungen*”) tekinti, amelyek a hitben erőtlenség számára „minden Krisztusra vonatkozó prófécia beteljesedését” hirdették.²² Habakuk látomása tehát nem egy konkrét szituációról szól, hanem mintegy a Krisztus-jövendölések összességére való utalás volt. A hitükben gyengéket ugyanis semmilyen más módon nem lehet erősíteni, csakis az ígéret, intelem és fenyegetés révén.²³ Mindhárom aspektust azonosítja ebben a rövid prófécia-ban. Az ígéret és intelem a 3. versben, a fenyegetés a 4. versben hangzik el.

¹⁹ LUTHER: Habakuk, 176.

²⁰ Feltűnő, hogy a 3. verset kezdő פֶּרֶק partikulát nem úgy értelmezi, mint ami a korábbi versben kiadott isteni parancsot indokolja (’írd fel..., mert...’), hanem egy alárendelő mondat kötőszavaként (’írd fel..., hogy...’). [Itt és a folytatásban, amennyiben azt másképp nem jelöljük, a német nyelvű forrásokat a szerző saját fordításában közöljük – a szerkesztők.]

²¹ Nem világos, hogy Luther milyen szövegbeosztásra hivatkozva beszél így az 5. verssel kezdődő szakaszról: „*In diesem dritten Kapitel...*” (LUTHER: Habakuk, 182).

²² LUTHER: Habakuk, 177.

²³ i. m., 178.

Hab 2,4 הִפָּלַע szavát az 'ellenszegülés' értelemben („Widerstreben”, „contentio et pertinacia”) fordítja, amely szerinte azokra a keménynyakúakra vonatkozik, akik Isten ígéje ellen szegülnek, és akiknek semmit sem lehet mondani.²⁴

Hab 2,4b a „Meisterspruch”, 'minta-ige', amelyet így értelmez: „Ha valaki igaz akar lenni és élni akar, annak hinnie kell Isten ígéletében.”²⁵ A további parafrázisban világossá teszi, hogy a hit ez esetben konkrétan a Habakuk által táblára felírt ígéletbe vetett hitet jelenti, amely tehát implicite a Krisztus eljövételének ígéletéről szóló evangélium.²⁶ Habakuk hallgatósága Babilon pusztításának a szemtanúja volt. Ilyen körülmények között, amikor a józan ész és a tapasztalat más valóságot érzékel, nem könnyű hinni az üdvígéletben. De a reformátor szerint a hit alaptulajdonsága éppen az, hogy az értelem és a tapasztalat fölé emelkedik.²⁷ Majd Hab 2,4-t még szorosabban az Újszövetség bűvkörébe vonja, amikor így foglalja össze mondanivalóját:

*Itt látjuk, hogy hogyan hirdették és terjesztették a próféták a Krisztusra néző hitet, éppúgy, mint ahogy mi is az Újszövetségben, és hogy Habakuk milyen bátor és merész, amikor minden más cselekvést kárhoztat és csak a hitnek tulajdonít életet. Mert leplezetlenül kimondja: A hitetlennek semmi sem fog sikerülni. Imádkozzon csak és fárassza halálra magát és ténykedjen, de cselekedetei máris megítéltettek [...] De a hívő cselekedetek nélkül hite által fog élni.*²⁸

Hermeneutikai szempontból mindenképpen feltűnő Luther magyarázatában, hogy a Hab 2,4-t idéző különböző újszövetségi szövegekhez kötődő sajátos gondolatokat mind viszontlátja Hab 2,4-ben is. Amikor a hitet itt úgy értelmezi, mint a láthatók és tapasztalhatók fölött, sőt mintegy azok ellenében tanúsított magatartás, nyilvánvalóan a Zsidókhöz írt levél Hab 2,3–4 idézetének a kontextusa játszik szerepet a háttérben, ahol az üldözött keresztyének helytállásra való buzdításáról van szó (Zsid 10,37kk).²⁹ Ahhoz

24 LUTHER: Habakuk, 179.

25 „Soll jemand gerecht sein und leben, so muß er Gottes Verheißung glauben.” (LUTHER: Habakuk, 179.)

26 LUTHER: Habakuk, 180.

27 uo.

28 „Hier sehen wir wie die Propheten den Glauben auf Christus hin gepredigt und ausgebreitet haben, so gut wie wir im Neuen Testament, und daß Habakuk so kühn ist und es wagt, alle andern Werke zu verdammen und allein dem Glauben das Leben zuzuschreiben. Denn er sagt unverhüllt heraus: Es soll dem Ungläubigen nichts gelingen. Laß ihn nur beten und sich zu Tode mühen und arbeiten, da sind seine Werke schon verurteilt [...] Aber der Glaubende soll ohne Werke seines Glaubens leben.” (LUTHER: Habakuk, 180.)

29 Explicite is hivatkozik itt magyarázatában Zsid 11,4kk-re.

sem férhet kétség, hogy a Habakuk kontextusában teljesen szokatlan, hittel szemben álló cselekedet képze a Róm 1,17 készítése miatt vetül rá Hab 2,4-re. Így lesz a héber עֲפֹלָה fordítására választott kifejezés a 'Widerstreben', a לא־יִשְׁרָה frázisé pedig 'nichts gelingen', amelyekben a tevékeny aktivitás jut kifejezésre. Továbbá, szintén a Zsid 10,37–38 szöveggörnyezete az, amely érthetővé teszi a mai olvasó számára, hogy Luther miért tekinti egységnek e két verset, és a Zsid 10 és a Róm 1,17 indokolja, hogy miért volt olyan fontos, hogy az „evangéliumot” megtalálja valahol Hab 2,4 kontextusában.

De honnan ez a mindent harmonizálni akaró szándék? Luther sajátos Habakuk értelmezése mögött explicit apologetikus indokok állnak. Kommentárjában olyan zsidó exegétákkal száll vitába, akik szerint Pál önkényesen, nem annak eredeti értelme szerint használja a habakuki idézetet.³⁰ Például szerintük Hab 2,4 nem az evangéliumról szól, hanem tábláról beszél, és az אֲמוֹנָה nem azt jelenti, hogy 'hit', hanem 'igazság'.³¹ Luther számára ezért rendkívül fontos volt, hogy felhívja a figyelmet: az Újszövetségben idéző szerzők nemcsak ugyanazt mondják, mint Hab 2,4b, hanem ugyanúgy is értelmezik, ahogy már maga a próféta is.

Hab 2,4 esetében a *scriptura sacra sui ipsius interpres* kontextuális értelmezésre sarkalló lutheri alapelv azért válik különösen problémássá, mert itt nem csupán egyetlen újszövetségi idézet és ószövetségi párja között kell megteremteni a harmóniát. Ez egy olyan ószövetségi idézet, sőt egy teológiai alapgondolat, amely Luther szerint átszövi a teljes Bibliát.³² Ha ezeket a kontextusokat mind harmonizálni kell, akkor aligha csodálkozhatunk azon, hogy a különböző szövegek Hab 2,4-re való visszavetítése nyomán meglehetősen kaotikus lesz az exegézis végeredménye. Így Hab 2,4b „az igaz hitből él” gondolata egyszerre magában foglalja a láthatókkal dacoló (Zsid 10,37kk miatt) és a cselekedetekkel ellentétben álló hitet (Róm 1,17 és Gal 3,11 miatt). Sőt, a hit képzetének tágabb bibliai beágyazottságát is figyelembe véve,³³ az אֲמוֹנָה

30 „Das sage ich um der jüdischen Einrede willen, der sich einige bedienen...” (LUTHER: Habakuk, 180). Nem egészen világos, hogy csak zsidó exegétákra történik-e itt hivatkozás, vagy másokra is, akik az ő érveket használják. Az ellenérvek viszont általában az Újszövetség értelmezésének a megkérdőjelezéséről szólnak, így nem valószínű, hogy más keresztyén (pl. római) magyarázókra kellene gondolnunk.

31 LUTHER: Habakuk, 180–181.

32 Vö. LUTHER: Habakuk, 180, amely Zsid 11,4kk alapján úgy érvel, hogy a Biblia kezdetétől a végéig, Gen 15,6-tól Ézs 7,9-n keresztül Zsid 11,4kk-ig mindent átszövő gondolatról van szó.

33 Luther Ézs 7,9-re is hivatkozik („ha nem hisztek, bizony nem maradtok meg”), amely ismét más irányba tereli a kérdést. (LUTHER: Habakuk, 179.)

nem is a Habakuk korabeli hívő saját attitűdje csupán, hanem egyszerre az isteni igazság és az arra való hagyatkozás is.³⁴

Hab 2,4 magyarázatában feltűnő ugyanakkor, hogy mindössze egyetlen rövid mondatban foglalkozik a אֱמֶת kifejezéssel. Szerinte az Istenre hagyatkozás okán nevezi őt így az Írás: *wahrhaftig* – 'igaz', *rechtschaffen* – 'megigazított'.³⁵

3. Habakuk 2,4 Kálvin értelmezésében

Kálvin János Habakuk kommentárja 1559-ben jelent meg.³⁶ Hab 2,4 értelmezésénél Lutherhez viszonyítva több szempontból is eltérő irányt követ. Már a 3. vershez írt megjegyzésében kifejti, hogy bár az itt említett látomást sokan a Krisztus eljövételére vonatkoztatják,³⁷ szerinte ez a vízió inkább a következő versekre utal. Tehát nem szűkebb értelemben vett Krisztus-jövendölés, hanem tágabb értelemben a mindenkori egyház magatartását szolgáló intő prófécia (*admonitio*).³⁸ Hab 2,4-t így fordítja:

Kálvin	Fordítás
<i>Ecce exaltatio (vel qui se munit ut alii vertunt) non recta est anima eius in ipso: justus autem in fide sua vivet.</i>	<i>Íme, a kevélység (vagy: aki magát körülbástyázza, ahogy mások értelmezik) nem egyenes az ő lelke benne: de az igaz az ő hitében élni fog.</i>

Luthertől eltérően, aki a 3–4. verseket egyaránt a próféta által felírandó látomás tartalmának tekintette, Kálvin csak a 4. verset tekinti a látomás szövegének. A 4. vers két egymással ellentétes tartalmú mondata szerinte a próféta

34 Amikor a zsidó exegétákkal az אֱמֶת pontos fordítása kapcsán vitáznak, Luther már-már a követhetelenségig fokozott tekervényes gondolatsorral érvel. Egyrészt tagadja azt, hogy Pál félreértette volna, hogy az אֱמֶת azt jelentené, hogy 'igazság' és nem azt, hogy 'hit'. Másrészt viszont úgy tűnik, hogy mégis elfogadja, de azt állítja, hogy az אֱמֶת a szív igazságát jelenti, amely ugyanakkor nem saját igazság, hanem az Istené, amelyben a hívő bízik. „Ämunah aber heißt Wahrheit in dem Sinne, wie sie einer in seinem Herzen hat und damit an des andern Wahrheit und Treue hängt. Daher heißen Ämunim Leute, die trauen und glauben oder sich verlassen und hängen an eines anderen Wahrheit [...] Denn beides ist sein [Gottes], sowohl seine Wahrheit als auch unser Glaube.” (LUTHER: Habakuk, 181–182).

35 „Denn dadurch [d.h. durch den Glauben] werden sie auch wahrhaftig, das ist, rechtschaffen, treue, fromme Leute.” (LUTHER: Habakuk, 182).

36 Kiadásához lásd CO 43, 493–590.

37 Úgy ahogy ezt a szöveget már Luther is összekapcsolta Zsid 10,38-cal, lásd fentebb.

38 „Visio igitur nihil aliud est quam admonitio, que proximo versu, et toto contextu sequenti legitur” (CO 43, 524).

által elkészítendő két tábla tartalmát képezi.³⁹ Hab 2,4a a saját magára hagyatkozó emberről szól, aki sohasem nyughat, és állandó változásnak van kitéve (nyugtalan benne a lélek), szemben azzal, aki hite által nyugalomra lel.

Az עָפַל szó jelentése Kálvin szerint „*elevatio*” – ’felemelkedés’, és egyaránt kapcsolatba hozza az עִפְלָה ’citadella, erőd’ („*arcem*”) és עָפַל ’felmenni, felemelkedni’ („*adscendere*”) szavakkal. A feltételezhetően ellentétes parallelizmusra épülő versszerkezet és ez a kettős etimológiai eredeztetés alapvetően meghatározza Kálvin hit-értelmezését. Kálvin egyetért azokkal, akik a mondatot így magyarázzák: „aki dölőfős, vagy aki önmagát jól körülbástyázottnak tartja, annak a lelke mindig nyugtalan lesz”.⁴⁰ Az עָפַל kifejezésben egyszerre van jelen a ’magasnak lenni’ és az ’erődítettnek lenni’ konnotáció. A יָשָׁר pedig a lélek megnyugvását, a belső békét jelenti, amelyet az ilyen embernek nélkülözni kell.⁴¹ Hab 2,4a a mindennapi életből vett példával hívja fel a figyelmet arra, hogy az önmagában bízó ember nyugtalan lelkű. Ez a nyugtalanság pedig magának Istennek a büntetése azok irányába, akik egyedül Isten kegyelme helyett testi segítségben („*auxilia secundum carnem*”) reménykednek.

A Hab 2,4 ellentétes szerkezetű nyelvtani konstrukciója mögött Kálvin szerint komoly teológiai üzenet is rejlik. Ahogy formailag az ellentétes parallelizmusban 4b szemben áll 4a-val, úgy a hit is szemben áll az emberi, testi eszközökkel. A hit azt jelenti, hogy feladjuk mindazt, amivel körülbástyáztuk magunkat (vö. עָפַל). S aki ezután úgy találja, hogy mezítelenül áll minden erődítés nélkül (vö. עָפַל), az az ő hite által fog élni, feltéve, hogy az egy Istenben keresi, amit kíván, és a világot elhagyván, értelmét a mennyre irányítja.⁴² Kálvin szembeszáll azokkal, akik a héber אֱמוּנָה kifejezés ’*veritas*’ – ’igazság’ jelentése nyomán indulnak el, és azt személyi integritásként fogják fel, mintha az ember a saját tiszta lelkiismeretében és hűségében lenne biztonságra. Az ilyenek nem értik, hogy mit jelent kegyelemből hit által megigazulni („*gratuita iustitia fidei*”). Az אֱמוּנָה sokkal inkább az a ’hit’, amely

39 A héber szövegben megjelenő הַלְחִיחַ ’táblák’ többes szám Kálvin szerint a két mondatrészt tartalmazó két táblára utalhat, s így a szöveg „*quasi in duabus tabulis*” – ’mintegy két tábláról’ beszél (lásd CO 43, 529).

40 „[...] *qui superbus est, vel qui sese putat probe munitum, ille anima erit semper inquieta*” (CO 43, 527).

41 „*Rectificari enim animam dicunt Hebraei ubi aquiescimus una aliqua in re, et stamus tranquilli: ubi autem turbulentae cogitationes nos in varias partes impellunt, tunc dicunt animam non esse rectam in nobis*” (CO 43, 527–528). A hit hiányával együtt járó nyugtalanság gondolatnál mindenekelőtt Ézs 30,15 hatása érzékelhető, amelyre konkrétan is hivatkozik Kálvin ebben az összefüggésben (lásd uo.).

42 „*Qui ergo sentinet se nudatum esse omnibus praesidiis, ille vivet fide sua si in uno Deo quaerat quod sibi deest, ac relicto mundo mentem suam defigat in coelos*” (CO 43, 528).

megfoszt minket minden gögtől (vö. עַלְל), meztelenül és szegényen Istenhez visz, hogy egyedül csak nála keressük az üdvösséget.⁴³

Luther és Kálvin hit-értelmezését egyaránt meghatározza Hab 2,4 ellentétes parallelizmusos versszerkezete. Eszerint az אִמּוֹנָה gondolatot az עֲלָטָה ellentétéként határozzák meg. Ám a következtetések mégis különböznek. Luthernél az עֲלָטָה 'Widerstreben' fordításában a tevékeny aktivitás a hangsúlyos, így az אִמּוֹנָה, a 'hit' ezzel szemben az aktivitás hiányát jelenti. Kálvinnál viszont az עֲלָטָה 'felemelkedés' és 'erődítés' ellentétéként a 'hit' koncepciójában a nem önmagamra, hanem az Istenre hagyatkozás válik hangsúlyossá. Kálvinnál ugyanakkor elmarad a hit evangéliummal való összekapcsolása (vö. Róma 1,16), és Luthertől eltérően nem említi azt a megnyilvánulását sem, melyben a hit a láthatókkal dacol (vö. Zsid 10,37). Ez utóbbi azért is feltűnő, mert Habakuk történeti kontextusában, a babiloni fenyegetés összefüggésében ez az értelmezés egészen kézenfekvő lett volna. Kálvin valószínűleg tudatosan utasítja el Hab 2,4 ilyen kontextualizálását. Ugyanis tud arról, hogy a Hab 2,4a-ban említett עֲלָטָה kapcsán sokaknak Nebukadneccar jut eszébe,⁴⁴ de szerinte a Babilonnal kapcsolatos rész csupán az 5. verstől kezdődik. A 4. vers még egy általános szentencia.⁴⁵ Érvelése szerint, ha a 4a-t Nebukadneccarra vonatkoztatnánk, akkor a 4b verssor kevésbé lenne hatásos.⁴⁶ Hogy pontosan mit ért azon, hogy „kevesbé hatásos”, nem egészen világos. Úgy tűnik, inkább arról lehet szó, hogy túl nagy súlya van ennek az ígének a Bibliában ahhoz, hogy ennyire konkrét történeti helyzethez lehetne kötni, mert ez esetben felmerülne a kérdés, hogy legitim módon hivatkozik-e rá az Újszövetség. Ugyanakkor viszont a prófétai szentencia absztrahálásával együtt problémássá válik ennek a szövegnek a habakuki kontextusba való történeti beágyazódása.

Úgy vélem viszont, hogy Lutherhez viszonyítva Kálvin Habakuk-értelmezése kevésbé tekinthető anakronisztikusnak. Ezen azt értem, hogy a habakuki szöveg értelmezésébe Kálvin kevésbé visz be újszövetségi gondolatokat. Luthertől eltérően Kálvin nem azt sugallja, hogy Habakuk már tulaj-

43 „Certum igitur est prophetam sub voce אִמּוֹנָה hic intelligere fidem, qae nos spoliat omni arrogantia, nudosque et inopes ad Deum adducit, ud petamus ab ipso uno salutem [...]” (CO 43, 528).

44 Csak sejteni lehet, hogy itt zsidó magyarázókra történik utalás, mivel, Luther kommentárjától eltérően, Kálvin itt nem hivatkozik explicite a zsidó exegézisre. Mindenesetre a Luther után több, mint 30 évvel megjelent Habakuk-magyarázatában már erőteljes és terjedelmes Róma-ellenes érvelés is helyet kap a Hab 2,4 magyarázatánál, vö. CO 43, 531–536.

45 CO 43, 528.

46 „alterum membrum minus erit efficax” (CO 43, 528).

donképpen minden szempontból ugyanúgy beszél, mint Pál apostol. Inkább úgy fogalmaz, hogy Pál apostol későbbi idézete nem mond ellent Habakuk eredeti szándékának, még akkor sem, amikor továbbviszi az eredeti gondolatokat.⁴⁷ Például véleménye szerint a יְהוָה יִחְיֶה jövő idejű forma lehetővé teszi azt, hogy a habakuki jövődölést annak konkrét szituációján túl Pállal együtt az örök életre vonatkoztassuk. Vagy szerinte az Istenre hagyatkozás habakuki gondolata nem zárja ki azt a páli olvasatot, amely a hitet úgy értelmezi, mint azt a magatartást, amely mellőzi az emberi aktivitás üdvösségszerző jelentőségét. Az „erődítmény” nélkül, meztelenül álló hívő ember ugyanis nem más, mint a nem önmagában, hanem az Istenben bízó ember.

4. Habakuk 2,4b értelmezéstörténete mai szemmel

Teológiatörténeti jelentősége folytán Hab 2,4 sokat vizsgált szöveg a szakirodalomban. Ezen a helyen még arra sem tehetek kísérletet, hogy a kutatástörténetet röviden összefoglaljam.⁴⁸ A szakirodalomban hiába keressük a konszenzust még olyan alapvető kérdésekben is, mint a szöveg elhatárolása, vagy az egyes kifejezések pontos formája és jelentése. Szinte mindegyik héber szó kapcsán született már néhány alternatív olvasási vagy fordítási javaslat. Az, hogy ez a folyamat már a héber prófécia ókori fordítóinál, sőt másolóinál is megfigyelhető, azt jelzi, hogy Hab 2,4 rendkívül nehéz szövege már kezdettől fogva komoly kihívás elé állította az olvasót.

Téves lenne viszont már önmagában ezt a tényt is elszigetelten kezelni. Habakuk próféciája a maga egészében messzemenően sejtelmes nyelvezetet használ, s úgy tűnik, hogy ezt szándékosan teszi.⁴⁹ Ez pedig a szövegrekonstrukciót illetően egyrészt óvatosságra int, másrészt elbizonytalanít abban a tekintetben, hogy hol húzódik a határ a szövegromlás és a későbbi másoló vagy fordító tévedése között.

Az alább közölt új, saját fordítási kísérlet a rendelkezésre álló nyelvi és szövegtörténeti evidencia számomra legvalószínűbb szintézisén alapul. Értelmezésem szerint az isteni utasítás nyomán feljegyzendő prófécia Luther

47 Vö. CO 43, 529–530.

48 A kommentárirodalom mellett ehhez lásd pl. EMERTON: Habakkuk 2,4–5, 1–18; JANZEN: Habakkuk 2:2–4, 53–78; ZUURMOND: Rechthvaardige, 162–173; BODENDORFER: Hab 2,4b, 13–42; HUNN: Habakkuk 2.4b, 219–239; MILLARD: Hab 2,4b, 237–257.

49 A könyvben számtalan olyan kifejezést találunk, amely sehol (hapax legomena), vagy csak elvétve, és gyakran más jelentéssel fordul elő a bibliai héberben. Ez a nyelvezet egy sajátos prófécia-értelmezésre (és profétizmus-értelmezésre) vezethető vissza, amely szerint a sejtelmesség, az ambivalencia lényegileg is hozzátartozik a próféciához, lásd Num 12,8.

olvasatától eltérően nem Hab 2,3-ban, hanem a 4. versben kezdődik, amivel viszont nem ér véget, hanem a 2. fejezet további verseit is magában foglalja.⁵⁰ Ennek a perikópának az első egysége Hab 2,4–5, amely a héber szintaxis szempontjából elválaszthatatlanul összetartozik.⁵¹ Úgy vélem továbbá, hogy ebben a tágabb összefüggésben a Hab 2,4–5 versekben a hagyományos értelmezéstől eltérően *nem* szentenciákat, azaz teljes értékű kijelentő mondatokat kell keresni. E két vers az orákulum bevezetése csupán, amely bemutatja a prófécia (tulajdonképpen egy fiktív per jelenet) címzettjeit. A verseket így fordítom:

Hab 2,4–5b – fordítási javaslat	Vers	Eredeti szöveg
Íme ő, akiben felfuvalkodott [nem egyenes] a lélek,	4a	הִנֵּה עֲפָלָה [לֹא־יִשְׁרָה] נִפְשׁוֹ בּוֹ
és az igaz, aki hűségesen / hűsége által él!	4b	וְצַדִּיק בְּאַמּוּנָתוֹ יֵחִיה׃
Sőt, a dölyfös és csalo,	5a	וְאִף כִּי־הֵיִן בּוֹגֵד
a kevély, de meg nem dicsőülő hős!	5b	גִּבּוֹר יִהְיֶה וְלֹא יִנָּהַ
Aki szélesre nyitja torkát, mint Seol ...	5c	אֲשֶׁר הִרְחִיב כְּשֹׂאוֹל נִפְשׁוֹ

Bár a két verset mondattani és retorikai szempontból már Kálvin is összekapcsolja kommentárjában,⁵² nem vonja le ennek a műveletnek az exegetikai következményeit. Ha ugyanis Hab 2,4–5 versét ebben a kontextusban olvasuk, akkor az igaz és gonosz személyi referenciája, illetve e megnevezések konkrét tartalma vonatkozásában megvannak a támpontjaink. Az igaz nem más, mint a szenvedő Júda, a dölyfös, telhetetlen szereplő pedig Babilon. Ez a gondolat kiválóan illeszkedik Habakuk könyve egészébe, amely a jogrendet éppen ebben a nemzetközi, politikai konstellációban vitatja és kéri számon. Habakuk panasza szerint az igaz Júda szenved, s a gonosz Babilon nemcsak isteni beavatkozás nélkül, hanem látszólag mintegy isteni legitimációval írhatja felül az igazságos világrendet.⁵³ A צַדִּיק 'igaz' tehát konkrétan úgy értendő, mint egy kvázi peres ügyben a sértett, jogtalanul szenvedő vádlott,

50 A הֵיִן itt nem műfaji megjelölés (ti. látomás), hanem a prófécia egyik általános elnevezése. Ezért vitatható az az érvelés, amely erre a terminusra hivatkozva vonja kétségbe annak a lehetőségét, hogy Hab 2 a maga jaj-mondásaival együtt, egészében is lehet הֵיִן.

51 A וְאִף כִּי miatt mondattanilag és retorikailag valószínűtlen, hogy az 5. verset el lehet választani a 4. verstől, ahogy ezt pl. az Újfordítás (1975) és annak revideált változatai (1990, 2014) is teszik.

52 CO 43, 536.

53 Vö. Hab 1,5–11. Értelmezésem szerint e versekben nem az 1,2–4 prófétai panaszára adott isteni válasz, hanem inkább annak oka jelenik meg.

vagy akár a vétessel szemben felmentett fél.⁵⁴ Ószövetségi teológiatörténeti összefüggésben egyáltalán nem idegen ez a nyelvhasználat, amely az „igaz – gonosz” retorikát Júda és az idegen nép (általában az Újbabiloni Birodalom) összefüggésében használja.⁵⁵

Mit jelent ez a felismerés a keresztyén írásmagyarázat szempontjából? Az írásmagyarázat történetének kutatása fényében ma már tudjuk, hogy az újszövetségi szerzők gyakran elvonatkoztatják az ószövetségi szöveget a maga konkrét történeti kontextusától. Nem férhet kétség hozzá, hogy Pál apostol Hab 2,4b כִּי־צַדִּיק kifejezését nem annak historikus értelme szerint magyarázza. Luther és Kálvin hermeneutikai megközelítéseitől eltérően ezért mai exegetikai ismereteink alapján nincs már legitimitása annak a törekvésnek, amely egy minden kontextusra érvényes általános, történeti kötődésektől független igazságot szeretne kiolvasni Hab 2,4 szövegéből. Az ilyen olvasatnak a szükségessége is megkérdőjelezhető, ha felismerjük, hogy az újszövetségi és az ószövetségi szöveg közötti kötődés ténylegesen tetten érhető egy másik szinten. Amikor ugyanis az „igaz – gonosz” gondolatot Habakkuk könyve Júda és Babilon kapcsolatára alkalmazza, már ő maga is rekontextualizálja ezt a témát. Hiszen azokat a terminusokat, amelyek eredetileg konkrét jogi kontextushoz kötődtek, vagy azt a nyelvhasználatot, amely másodfokon Júda társadalmán belül már teológiai értelemben is ismerős volt,⁵⁶ a próféta most „újrahasznosítja” a Júda és Babilon kényszerű közös történelmének összefüggésében. Az Újszövetség és Ószövetség közötti kapcsolat hangsúlyozása ebben a tágabb értelemben ma is érthető: mindkettő él az újraértelmezés hermeneutikai eszközével.

Az ószövetségi verzió, az újszövetségi újraértelmezés és a reformátori magyarázat együttes vizsgálata azonban felvet egy ennél sokkal súlyosabb hermeneutikai/teológiai kérdést is, különösen a habakkuki אֲמוּנָה szó összefüggésében. A héber אֲמוּנָה jelentése ’megbízhatóság, hűség’, amely egyaránt vonatkozhat Isten (Deut 32,4; Zsolt 33,4; 36,6; 88,11) vagy az ember (1Sám 26,23; Péld 12,17; Jer 7,28; 9,22) személyére, szavaira és tetteire.⁵⁷ A kifejezés

54 A Zsoltárok könyvében is megjelenő כִּי־צַדִּיק motívum Hans-Joachim Kraus szerint valójában az alaptalan vád, vétek nélkülség („*Unschuld*”) gondolatát, illetve a vád alóli felmentettség („*Freispruch*”) képzetét közvetíti, lásd KRAUS: *Theologie*, 193–194.

55 Lásd pl. BALOGH: *Blind People, Blind God*, 55–56.62–64; HAGEDORN–TZOREF: *Attitudes to Gentiles*, 472–509. Vö. KOENEN: *Heil den Gerechten*, 163, 169.

56 Lásd pl. a Zsoltárok könyvének „igaz – gonosz” polémijához KRAUS: *Theologie*, 193–196.

57 Vö. KOEHLER–BAUMGARTNER: *Lexicon*, 62–63; JEPSEN: אֲמוּנָה, 1.341–345; HUNN: Habakkuk 2.4b, 224.226. JEPSEN: אֲמוּנָה, 1.341–342, a *Gewissenhaft(igkeit)* ’lelkiismeretesség’ fordítást tartja a leginkább megfelelőnek, de az ige-nyelv alapjelentése miatt (vö. ’szilárdnak, maradandónak lenni’) ez kérdéses. Az אֲמוּנָה sajátos módon egy dologhoz is

szinonimái a צִדְקָה 'igazságosság' / צִדֵּק 'igazság' (1Sám 26,23; Zsolt 40,11; 143,11; Ézs 11,5; 59,4), יִשְׁרָ 'egyenesség, becsületesség' (Zsolt 33,4; Deut 32,4) és חֶסֶד 'szeretés, ragaszkodás, lojalitás' (Zsolt 36,6; 88,12; 89,11.25; 92,3), amelyek pozitív személyi tulajdonságokat jelölnek. Abban az esetben, ha az אֱמוּנָה egy igéhez társul, az ige által jelölt cselekvés módját is meghatározhatja (2Kir 12,16; 22,7; 2Krn 31,12.15; Péld 12,22; Hós 2,22). Ez az adverbialis jelentés Hab 2,4-től sem idegen: חֶסֶד יְהוָה בְּאֵמוּנָתוֹ 'hűségesen, megbízható módon élni'.⁵⁸

Fontos kiemelni azt, hogy ószövetségi összefüggésben az אֱמוּנָה az embernek vagy Istennek az a magatartása, amelyre *másvalaki* alapozhat (ilyenként gyakran a חֶסֶד / צִדְקָה szinonimája).⁵⁹ Eszerint viszont Hab 2,4b alapvetően eltér attól a gondolattól, ahogy Pál apostol ezt a passzust használja „az igaz hitből/hit által él” teológiai tételének a felvezetésére. Hiszen míg az apostol annak bizonyosságát vélte felfedezni Habakuknál, hogy az üdvösség, az élet az emberen kívül rejlik (tehát a πίστεως kifeje, Istenre mutat mind Gal 3,11-ben, mind Róma 1,17-ben), addig Hab 2,4b a fenti értelmezés szerint pontosan azt állítja, hogy az אֱמוּנָה 'hűség, megbízhatóság' olyan tulajdonság, amely befelé mutat. Magyarán: Hab 2,4 héber szövege és Róm 1,17 nem ugyanarról beszélnek.⁶⁰

E hermeneutikai probléma értékeléséhez mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy ez az eltérés alapvetően nyelvi okokra vezethető vissza. Pál apostol nem

kapcsolódhat (vö. Ex 17,12: Mózes keze 'szilárdan' maradt), illetve a kései héberben előfordul a 'hivatal, megbízás' konnotáció is (vö. 1Krn 9,22.26.31; 2Krn 31,15.18). James Barr azt feltételezi, hogy az אֱמוּנָה Pál révén ránk maradt 'hit' jelentése is lehet nyelvfejlődés eredménye (lásd BARR: Semantics, 201–205). A probléma az, hogy erre Hab 2,4 lenne az egyetlen bizonyíték (a Barr által hivatkozott 1QpHab 8,2–3 másként is magyarázható; lásd fentebb, 6. lábjegyzet).

58 Ez a verssor nem jövendölés ('élni fog'), ahogy ezt általában értelmezni szokás. A יְהוָה 'él' nem más, mint az ugyancsak jelenlegi létállapotot jelző בו נִפְשׁוֹ 'benne a lélek/élet' szemantikai párhuzama. Hab 2,4b héber szövege ezen a ponton többértelmű. אֱמוּנָתוֹ birtokragja elvileg JHVH-ra, sőt a Habakuk által kapott látomásra is utalhat (vö. HUNN: Habakkuk 2.4b, 220). Mégis a 2,4a birtokragjának referenciája (amely Babilonra vonatkozik), illetve a fent említett יִשְׁרָ / צִדְקָה / אֱמוּנָה parallelizmus miatt valószínűleg a Babilonnal szemben álló félre, tehát nem JHVH-ra és nem a látomásra kell gondolnunk.

59 Lásd pl. 2Kir 12,16; 22,7; Zsolt 33,4; 40,11; 89,2; Ézs 11,5; Jer 7,28; 9,2. A qatūl típusú hímnemű igék általában melléknévek, általában passzív (!) alapjelentéssel bírnak. A qatūlāh nőnemű forma nem más, mint a qatūl absztrakt főnévi formája (ez esetben: qatūl – 'hűséges' > qatūlāh – 'hűség'). A szóképzéshez lásd BAUER–LEANDER: Historische Grammatik, 471–472.

60 RUDOLPH: Habakuk, 216, véleménye, mely szerint Pál nem mond ellent Habakuknak, hanem inkább elmélyíti annak eredeti értelmét, az אֱמוּנָה kifejezés kétes értelmezésén alapszik: „Einstellung zu Jahwe, an der er trotz seines scheinbaren Nichteingreifens fest-

a héber szöveg, hanem a görög Septuaginta alapján vezeti le tézisést és érvel, annak az ószövetségi szövegnek az alapján, amely a diaszpóra zsidóságban ismert volt. Hab 2,4-ben a héber אֲמוּנָה megfelelője a Septuagintában a görög πίστις, amelynek a jelentés-mezeje tágabb, mint a héber kifejezés. A πίστις lehet (a) 'hűség, megbízhatóság' (passzív alapjelentés), amely megfelel a héber אֲמוּנָה-nak,⁶¹ de lehet (b) 'hit' is (aktív alapjelentés), amely viszont a héber אֲמוּנָה kifejezésben nincs benne. A Septuaginta helyesen fordított, amikor Hab 2,4-hez a πίστις kifejezést választotta, úgy, ahogy ezt máshol is teszi (1Sám 16,23; 2Kir 12,16; 22,7; Jer 5,1 stb.). Viszont, amikor Pál apostol a Septuagintát idézi Gal 3,11 és Róm 1,17 kapcsán, a πίστις kifejezést nem a Hab 2,4 héber szövege szerinti passzív jelentésárnyalattal veszi át ('hűség, megbízhatóság'), hanem abban az értelemben, amely Hab 2,4 héber nyelvtől valójában idegen.⁶²

Amikor a reformatori írásmagyarázat a páli értelmezést megpróbálja összeegyeztetni Hab 2,4-gyel, még nem tudatosul benne, hogy itt egy kardinális problémával szembesül: a héber szöveg alapján szeretne egy olyan kérdést megoldani, amely valójában a görög szöveghez kötődik. A reformáció korának *hebraica veritas* eszménye és az újszövetségi szövegek révén közvetett formá-

hált". Rudolph álláspontja nyelvészeti szempontból kifogásolható, amennyiben illegitim módon az egész habakuki (és nemcsak) kontextust átviszi az אֲמוּנָה jelentésébe. Hasonlóképpen kérdésesnek tartom Hunn következtetését, aki az אֲמוּנָה gondolatot a várakozással hozza összefüggésbe: „Now people who wait for the vision wait because they believe it will come...”. Következtetése az, hogy a későbbi páli 'hit' nem áll távol a szöveg értelmétől, amely szerinte a JHVH eljövételére való várakozásról szól (HUNN: Habakkuk 2.4b, 227). Ebben nemcsak a logikai gondolatvezetést látom problémásnak, s nem is csupán azt, hogy az אֲמוּנָה várakozásra vonatkoztatása egyébként szokatlan ószövetségi kontextusban (az אֲמוּנָה a próféciával összefüggésben legfeljebb a prófécia megbízhatóságára utalhatna), hanem főként azt, hogy az értelmét a konkrét kontextuson (értsd: a próféciát tartalmazó táblákon) kívül keresi. Ahogy fentebb szó volt róla, a prófécia közvetlen összefüggésében is van elegendő terminológiai támpontunk ahhoz, hogy ezen a szűkebb kontextuson belül maradjunk (vö. יֵשׁוּעַ / יֵשׁוּעַ).

61 Összességében ez ritkábban fordul elő, de jól dokumentálható mind a bibliai görögben, mind azontúl, lásd BULTMANN: πίστις, 6.204.

62 Érdemes megfigyelní azt, hogy Pál apostol egy további módosítást is végez a Septuaginta szövegén, amelyben pontosan ez állt: ἐκ πίστεώς μου, 'az én hűségem/hitem által'. Az ógörög szöveg itt a héber E. sz. 3. szem. szuffixumot módosítja 1. személyre (בְּאֲמוּנָתִי > ἐκ πίστεώς μου; vö. ugyanúgy Hab 2,4a: נִפְשׁוּ > ἡ ψυχὴ μου). Pálnál mindkét idézetéből hiányzik a szuffixum. Nem valószínű, hogy Pál egy másik görög kéziratot használt volna. Feltehetően szándékosan módosítja a görög szöveget, mert a LXX szerinti πίστις = (isteni) 'hűség' értelmezés nem egyezik az újszövetségi kontextus retorikájával. Persze Róm 1,17 és Gal 3,11 szövegeit pusztán nyelvi szempontok szerint olvasva az ἐκ πίστεώς az isteni hűségre is vonatkoztathatnánk, de az Ábrahám hitére, mint párhuzamos textusra való hivatkozás (vö. Gen 15,6; Róm 4,3; Gal 3,6) a hit általi megigazulás kontextusában azt valószínűsíti, hogy a πίστις Pál retorikájában nem isteni, hanem emberi kvalitás.

ban kanonizált, ugyanakkor viszont a reformátorok által messzemenően megkérdőjelezett tekintélyű⁶³ Septuaginta egymásmellettisége ilyen hermeneutikai paradoxonhoz vezet! Mi történjen akkor, ha nemcsak a héber szöveg, hanem annak egyik sajátos, a hébertől eltérő értelmezése is a kánon részévé válik?

Hogy ez a probléma ma is aktuális, mi sem jelzi jobban, mint Hab 2,4b kortárs bibliafordításai. Úgy gondolom, hogy amikor az említett nyelvi ismeretek birtokában egy mai fordítás mégis a Róm 1,17 görög szövegének egész retorikáját visszavetíti Hab 2,4 masszoréta szövegére,⁶⁴ egy vitatható teológiai preconcepció alapján teszi ezt: Pál, Luther vagy Kálvin szellemében szeretné harmonizálni az Ószövetséget és az Újszövetség idézeteit. Mai nyelvi ismereteink alapján viszont ez a megközelítés tudományosan már aligha legitimálható. Mai hermeneutikatörténeti ismereteink alapján pedig nem tehetünk úgy, mintha ne tudnánk arról, hogy az írásmagyarázatnak (függetlenül attól, hogy apostoli, vagy reformátori magyarázatról beszéljünk) vannak korhoz kötött sajátosságai.

Nem lehet tagadni, hogy a konkrét exegetikai problémákon túl Hab 2,4 nagyon komoly teológiai kérdéseket vet fel. Úgy vélem, hogy a válasz keresésében segíthet az, ha kellőképpen disztinkváljuk a hermeneutikai problémákat. Az Ó- és Újszövetség hermeneutikai kapcsolatának értékelésekor tudatosítanunk kell a különbséget a teológiai állítás és az ennek indokolására szolgáló *argumentáció* között. Pál apostol állítása az, hogy az ember hit által válik igazzá Isten előtt. Ennek magyarázata során, az argumentáció rendjén használja a Septuaginta szerint idézett Hab 2,4b-t. Az argumentáció másodlagos szerepet játszik, és magán hordozza az értelmezési módszer elkerülhetetlenül időhöz és helyhez kötött jellegét. Az az állítás, hogy „az ember hit által válik igazzá Isten előtt” nem Habakuktól, hanem Páltól származik, aki argumentumként hivatkozik Habakuk görög szövegére.

A reformáció korának írásmagyarázatát mérlegelve azt látjuk, hogy 500 év után olyan új kérdésekre is választ kell találni, amelyek a reformáció korának még nem voltak kérdései, legalábbis olyan formában még nem tudatosultak, ahogy mi ma érzékeljük azokat. Önmagában már ez a felismerés is azt jelzi, hogy reformátor elődeinknek exegetikai hagyományában elsősorban nem a konkrét eredményben kell keresni a maradandó értéket (amennyiben ez korhoz kötött exegézis eredménye), hanem inkább a bibliai szöveg kuta-

63 Vö. GÁNÓCZY–SCHELD: Kálvin hermeneutikája, 77.

64 Lásd Hab 2,4 legtöbb kortárs bibliafordítását. Vannak kivételek is: New International Version (2011), New Jerusalem Bible (1985), JPS Tanakh (1985), New English Translation (2006); Einheitsübersetzung (1980), Zürcher Bibel (2008).

tása és jobb megértése iránti elköteleződés elve és lelkülete az, amely örök inspirációforrás kell, hogy legyen a reformáció örökösei számára. Habakuk könyvéhez írt kommentárja előszavának befejező soraiban Luther szelleme pontosan erre ösztönöz:

*Noha nem dicsekedhetünk a régi atyákkal szemben [...], mindazonáltal mégis el kell ismernünk, nem is tagadhatjuk, hogy Isten kegyelme révén az Írás sok helyét illetően nekünk több világosság és tisztább látás adatott, mint nekik. Adja Isten, hogy ezért legyünk náluk hálásabbak és gyümölcsözőbbek is.*⁶⁵

Felhasznált irodalom:

- BALOGH Cs.: Blind People, Blind God. The Composition of Isaiah 29,15–24, ZAW 121 (2009), 48–69.
- BARR, J.: *The Semantics of Biblical Language*, London, Oxford University Press, 1961.
- BAUER, H. – LEANDER, P.: *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testaments*, Halle, Max Niemeyer, 1922.
- BODENDORFER, G.: „Der Gerechte wird aus dem Glauben leben.” Hab 2,4b und eine kanonisch-dialogische Bibeltheologie im jüdisch-christlichen Gespräch, in: uő – Millard, M. (Hg.): *Bibel und Midrasch. Zur Bedeutung der rabbinischen Exegese für die Bibelwissenschaft* (FAT 22), Tübingen, Mohr Siebeck, 1998, 13–42.
- BULTMANN, R.: πίστις, in: ThWNT 6 (1959), 197–230.
- CRANFIELD, C. E. B.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*, London, T&T Clark, 1975.
- EMERTON, J. A.: The Textual and Linguistic Problems of Habakkuk 2:4–5, JTS 28 (1977), 1–18.
- GÁNÓCZY S. – SCHELD, S.: *Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1983.

⁶⁵ „Obwohl wir uns nicht gegenüber den alten Vätern rühmen mögen [...], so müssen wir doch das bekennen, können's auch nicht leugnen, daß wir mehr Licht und Klarheit an vielen Stellen der Schrift durch Gottes Gnade haben, als sie gehabt haben. Gott gebe, daß wir auch dankbar und desto mehr fruchtbar seien. Amen.“ (LUTHER: Habakuk, 119).

- GHEORGHITĂ, R.: *The Role of the Septuagint in Hebrews. An Investigation of Its Influence with Special Consideration to the Use of Hab 2,3–4 in Heb 10,37–38* (WUNT 2.160), Tübingen, Mohr Siebeck, 2003.
- HAGEDORN, A. C. – TZOREF, SH.: Attitudes to Gentiles in the Minor Prophets and in Corresponding Pesharim, *Dead Sea Discoveries* 20 (2013), 472–509.
- HUNN, D.: Habakkuk 2.4b in its context: how far off was Paul?, *JSOT* 34 (2009), 219–239.
- JANZEN, J. G.: Habakkuk 2:2–4 in the light of recent philological advances, *HTR* 73 (1980), 53–78.
- JEPSEN, A.: חַבְכּוּק, in: *ThWAT* 1 (1971), 314–348.
- Joannis Calvini opera quae supersunt omnia*, 43. kötet (Corpus Reformatorum 71), ediderunt G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, Brunsvigae, C. A. Schwetschke et Filium, 1890. (Idézve: CO)
- KOEHLER, L. – BAUMGARTNER, W. (szerk.): *Hebrew and Aramaic Lexicon to the Old Testament*, Leiden, Brill, 2000.
- KOENEN, K.: *Heil den Gerechten – Unheil den Sündern! Ein Beitrag zur Theologie der Prophetenbücher* (BZAW 229), Berlin, De Gruyter, 1994.
- KOMORÓCZY G.: *Kiáltó szó a pusztában*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- KRAUS, H.-J.: *Die Theologie der Psalmen* (BKAT 15.3), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1979.
- LULL, T. F.: Luther's Writings, in: McKim, D. K. (ed.): *Cambridge Companion to Luther*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 39–61.
- LUTHER, M.: *Die Auslegungen von Jona und Habakuk* (Krause, G. [Hg.]), Frankfurt am Main, Insel Verlag, 1983.
- MILLARD, M.: „Der Gerechte wird aus Glauben leben” (Röm 1,17). Hab 2,4b in seinen textlichen und inhaltlichen Varianten im Alten Testament und Qumran sowie bei Paulus, Rabbi Simlay und Martin Luther, in: Vries, J. De – Karrer, M. (ed.): *Textual History and the Reception of Scripture in Early Christianity* (Septuagint and Cognate Studies 60), Atlanta, Society of Biblical Literature, 2013, 237–258.
- NORTON, J. D. H.: *Textual Variation in the Writings of Paul, Josephus and the Yahad*, London, T & T Clark, 2011.
- RUDOLPH, W.: *Micha – Nahum – Habakuk – Zephanja* (KAT 13.3), Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1975.
- SCHRENK, G.: δίκαιος, in: *ThWNT* 2 (1935), 184–193.
- WATTS, R. E.: „For I Am Not Ashamed of the Gospel”. Romans 1:16–17 and Habakkuk 2:4, in: Soderlund, S. K. – Wright, N. T. (ed.): *Romans and the*

People of God. Essays in Honor of Gordon D. Fee on the Occasion of his 65th Birthday, Grand Rapids, Eerdmans, 1999, 3–25.

ZUURMOND, R.: De rechtvaardige zal door geloof leven. Habakuk 2:4 bij joden en christenen voor het jaar 135, *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie* 6 (1985), 162–173.